

DİNLER ARASI DİYALOGTA TASAVVUFUN ROLÜ*

Doç. Dr. Abdulkakim YÜCE**

İnsanın *nisyanla* ilişkisinden ötürü zaman zaman uyarılması, ona bazı şeylerin hatırlatılması kaçınılmazdır. *Peygamberlik* müessesinin temel nedenlerinden biri de budur. Uzun zamandan beri unuttuğu için, insana hatırlatılması gereken fitrî gerçeklerden biri de *diyalog* olmalıdır. Çünkü diyalog, insan fitratının gereği ve Allah'ın kainata vazettiği yoludur, diğer bir ifadeyle sünnetullahtır. Onun için diyalogun en büyük ve kapsamlısı Yaratana yaratılan arasında gerçekleşmiş ve bunun ifade ediliş şekillerinden birine de *din* denilmiştir. Dolayısıyla diyalog zaman zaman işlemez hal olsa bile, insanlığın ruhuna yerleştirilmiş bir özdür. Düşmanlık ve küskünlükler ise arızidir, geçicidir; hatta bunlar diyalog ve dostluğun daha sıhhatli yürümesi için, *bazen* kullanılacak, *araçlardır* denebilir.

Dinler arasında ise, tarih boyunca¹ diyaloglar yaşanmış olmakla

* 23-27 Kasım 1998 tarihinde Ankara'da II. Din Şurasında tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.

¹ İslam, "Ey Resûlüm de ki: "Ey Ehl-i Kitap! Gelin bizimle sizin aramızda müşterek olacak bir sözde birleşelim. Yani Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, Ona hiç bir şeyi ortak koşmayalım, Allah'tan başka kimimiz kimimizi Rab edinmesin." Şayet yüz çevirirlerse deyin ki. "Şahit olun ki biz Allah'a itaat eden Müslümanlarız" (Al-i İmran, 3/64) ayetiyle ehl-i kitaba diyalog çağrısında bulunmuş, o gün için buna cevap mahiyetinde sayabileceğimiz Necranlı Hıristiyanlarla yapılan görüşmeden sonra da bu diyalog bir nevi son bulmuştur. Daha sonra bazı din alimleri tarafından gerçekleştirilen diyalog çalışmaları, 1. Dinler

beraber, özellikle sonlarına yaklaştığımız asrın ortalarından itibaren diyalogdan daha fazla söz edilmiş ve bazı girişimlerde bulunulmuş olması, insanlığın uzun zamandan beri kaybettiği *fitrî öze* tekrar dönüş yapmaya meyletmesi ve bunun vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğunu anlamış olmasından ileri geldiği kanaatini taşımaktayız. Biz Müslümanların bu gelişmeden azami derece yararlanma gayreti içinde olmamız ise, hem insan olmamızın hem de dinimizin/imanımızın gereğidir. Çünkü Kur'an'da ifade edildiği şekilde insan, *kerim* yaratılmıştır ve daima iyiliklerin, güzelliklerin peşinde koşar. Mayası iyilik ve güzellikle yoğrulmuş insanın, bir gün bu mayanın gerektirdiği hatta zorladığı çizgiye gelmesi kaçınılmazdır. İşte böyle günlerin başlangıcında olduğumuz kanaatini taşıyor ve insan olarak, savaşların, göz yaşlarının, zulümlerin, madde hegemonyasının, yanlış telakki edilen ilmi şımarıklığın ve belki de hepsinden daha tahripkar olan yanlış dinî anlayışların doğurduğu sıkıntılardan bunalan insanlığa evrensel bir diyalog ve barış ortamını tesis etmekle mükellef olduğumuza, bu iş için adeta bir *kader denk* çizgide bulunduğumuza inanıyoruz. İnsanlık bundan yararlanmasını bilmelidir.

İslam'a gelince, o adıyla bile barış ve diyalogdan yana olduğunu ortaya koymuştur. Zira İslam, *silm* ve *selamet* kökünden gelir ve teslimiyet, selamete erdirmek, esenliğe çıkarmak ve karşılıklı emniyet ve barış tesis etmek gibi anlamlar ifade eder. Kur'an'ın *cihad*la önümüze koyduğu hedef, yeryüzünde fitne ve fesadın kaldırılmasıdır. (Bakara,2/193) *Küçük cihad* olarak tavsif edilen savaş, arızî bir durumdur ve barışın önündeki engelleri kaldırmak için yapılır. Özellikle ahir zamanda İslam'ın şefkat, sevgi, af, hoşgörü ve diyalogda temsilini bulan *Mesihîyyet* yönünün ön planda olacağı ifade edilmektedir. Buna, İslamî hüviyetin ağır basan yönü veya asıl hüviyeti ile ortaya çıkma devresi de denilebilir. İslam'ın, o günün şartları gereği müracaat edilen savaşlar, fetihler ve mücadeleler ile tarih sahnesine çıkması ise, şöyle değerlendirilebilir: Bu açılma askeri bir fetih değil, aleme insan-

arası ortak noktaların tespiti, 2. Dinler arası ihtilafı konuların tespiti veya 3. Ortak bir kelimeye birleşme, o günkü anlamıyla karşı tarafı dine davete yönelik girişimlerdi. 1950'li yıllardan sonra diyalog ivme kazanarak yeni bir hüviyetle gündeme oturdu. Daha sonra bir çok konuda farklı dinlere mensup kişiler bir araya geldi, konuşuldu yazıldı; ancak somut ciddi adımlar maalesef atılmadı. Ve sanki diyalog tıkanma noktasına geldi veya asıl mecrasına oturmaya hazırlanıyor. Toplantılarda siyaset ve devlet çıkarlarının gölgesi her zaman his edildi. Bu da dinler arası diyalogun ruhuna ve hedeflerine aykırıdır. Çünkü ne batı asıl anlamıyla Hıristiyan'dır ne de biz İslam devletiyiz diyenler asıl anlamıyla İslam'ı temsil etmektedirler. Bu noktanın gözden kaçırılmaması gerekir kanaatindeyiz.

lık götürme ve göntülleri Allah'la buluşturma gayretiydi. Dolayısıyla o zamanın anlayışı ve şartları gereği böyle bir açılmada asker ön planda görünüyordu. Bu gün ise hoş görü, ilim, ikna, temsil ve ahlâk ön planda olmak zorundadır. İnsanlığın geldiği seviyeye İslam, bir daha damgasını basarak evrensel barışın öncülüğünü yapmalı ve insanlığın büyük bir iştihakla beklediği huzurlu hayatı yaşatmalıdır. Zira, **“Topluca silme/barış ve esenliğe girin!”** (Bakara, 2/208) emrini veren Kur'an'dır. Devamında, **“sakın şeytanın peşinde gitmeyin”** tenbihatıyla, bir anlamda barışı ihlal eden her şeyin çirkinliğini vurgulamakta ve sözü şöyle bağlamaktadır: **“Size açık deliller geldikten sonra eğer saparsanız biliniz ki, Allah azizdir, hakimdir.”** (Bakara, 2/209) Bu ayete, “mecbur kalmadıkça, barıştan saparsanız....” anlamını vermek de mümkündür.

Öyle ise diyalog önümüze konulan asıl yoldur. Hele tüm insanlığın buna müheyya olduğu bir dönemde², bize yakışan *öncülük*³ görevini ihmal ederek fırsatı kaçırsak, milyonlarca insanın kırılacak ümitlerini bir daha ne zaman ve nasıl tamir edebilir ve Allah'ın insanlığı üzerinde yarattığı fitratına tekrar yönlendirebiliriz? Ayrıca diyalogun bir ihtiyaç olduğu özellikle vurgulanmaktadır. İhtiyaçtan doğan istek ve gelişmelerin ise, hem samimi hem de semereli olduğu unutulmamalıdır.

Bu arada diyaloga karşı çekingen davranan bazı çevreler, Hıristiyanların misyonerlik faaliyetlerinden vazgeçemediklerini, diyalogun bu faaliyetin *çağın şartlarına uydurulmuş* yeni bir kılıfı olduğunu ileri

² İslam alemi de iyi tanıyan Batılı bir yazar şunları söylüyor: “Gerek İslam dünyasında, gerek Batıda geçerli olan algılamalar karşılıklı bir **kuşatılmışlık** duygusu yaratıyor olabilir; ancak hakim olan bir başka duygu da, bu ilişkilerde artık karar anına gelinmiş olduğudur. Etkileşimi zorunlu kılan bir uluslar arası sistem içinde ve Batının giderek daha fazla çeşitlilik kazanan toplumlarında pratik bir ortak yaşamın temellerini bulmak için, her iktidar tarafından da siyasal karar mekanizmalarına ve istihbaratla ilgili gözlemcilerine önemli bir görev düşmektedir. [*Kuşatılanlar, İslam ve Batının Jeopolitiği*, Graham Fuller- İan O. Lesser, 168, İst. 1996 (Trc. Özden Arıkan)] Biz de din adamlarını buna ekliyor ve bu işe katkılarının daha fazla olacağına inanıyoruz.

³ Bu konuda öncülük hakkının bizde olmasının veya olması gerektiğinin bir çok nedenlerinden biri de şudur: Yahudiler, kendi dışındakileri eşit görürler, ister bir dine mensup olsun ister dinsiz olsun. Bir yumuşama olsa bile Hıristiyanların bakış açısı da henüz değişmiş değildir ve buna paraleldir. Ama Müslümanlar bu iki din mensubuna Ehl-i Kitap diyerek ayrı bir yer verdiği gibi, Hıristiyanları ayrıca Müslümanlara daha yakın göstermektedir. İnsan olarak ise herkes eşittir. İşte bu bakış açımız bizi farklı kılmaktadır.

sürüp diyalogdan tamamen vazgeçmeyi teklif ederken⁴ bazıları da diyalogdan önce şu soruların cevaplandırılmasını istemektedirler: 1. İslam düşüncesinde diyalog kavramının yeri neresidir? 2. Diyalogun zaman ve niteliği hakkında iç bünyede bir tartışma ve olgunlaşma süreci yaşanmış mıdır? 3. İslam dünyasında, diyalog bağlamında dinî ve felsefî açıdan gerçekleşmiş bir konsensusten bahsedilebilir mi? 4. Diyalog süreci iktisadî ve siyasî bağlam içerisinde mi ele alınıyor, yoksa kutsal metinler bazında mı ele alınıyor? 5. Bu diyalog dindar halklar seviyesinde iktisadî ve sosyal temele dayalı bir diyalog mu yoksa İslam Hıristiyan dinlerinin diyalogu mu? 6. İslam aleminin şu anda içinde bulunduğu dinî, siyasî ve ekonomik durumu göz önüne alınırsa, diyaloga hazır mıyız ve bize ne gibi faydalar getirecektir? 7. Temel referansları orijinal formlarını koruyan bir din olarak İslam'ın bu diyalogda yeri neresi olacaktır, belirleyen mi belirlenen mi? vs.

Bu soruların çoklarının ortaya çıkmasına, diyalogdan ne anlaşılması gerektiği konusuna ciddi bir açıklığın olmaması neden olmaktadır kanaatimce. Bir kısmı ise yersiz endişelerden veya kendine *güvensizlik*ten neşet etmektedir. Burada yapılacak toplantılar sonunda bu ve benzeri soruların en azından bir kısmına cevap verileceğini ümit ediyoruz.

Şimdi, önümüze konan ve bizim de yüzyıllardan beri istediğimiz halde, belki de *tek taraflı olamadığı için*, gerçekleştiremediğimiz diyalogdan ne anladığımızı veya nasıl anlamamız gerektiği üzerinde bir nebze durmak istiyoruz. Öncelikle diyaloga neden ihtiyaç duyulduğu veya günümüzde neden gündeme oturduğu sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Maddeler halinde şu noktalardan söz edilebilir:

1. Din ve modernlik arasındaki etkileşimin en ilginç ve dönüm noktası olan zamanların biri de XX. yüzyılın ortasıdır. 1950'li yıllar bir çok modern gelişmenin, hem doruk noktasına ulaştığı hem de post modern dünyanın ilk mühim işaretlerinin görülmeye başlandığı zaman olarak da mütalaa edilebilir. Dinî inanç ve gelenekler arenasında bu ikilik değişik şekiller almış ve bu dönem bazı gözlemciler ve katılımcılar tarafından dinin yeniden dirildiği zaman olarak görülmüştür.

Benzerlikler olmasına rağmen bu diriliş, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde Jonathan Edward tarafından yönetilen XVIII. yüzyıl Büyük Uyanışı tarzında Batıda Hıristiyanların aşına olduğu ve

⁴ Bkz. Mustafa Fayda, *Hıristiyan Müslüman Münasebeti*, İlmî Toplantı, 138. İst. 1993. İSAV

ya Arap Körfezinde Muhammed b. Abdulvahhab'ın XVIII. yüzyıldaki hareketi tarzında Müslümanların aşına olduğu eski usül bir dinî uyanış değildi. Yüzyıl ortasındaki bu diriliş ne ABD'deki gibi Davidyen Kolu gibi ne de Müslüman dünyasındaki bazı cihad hareketleri gibi XX. yüzyılın şiddet ve militanlığa dayanan devrimci hareketler ve mezhepler biçimini almıştır. Tam tersine bu diriliş modern deneyimlerle, ahlakî ve entelektüel olarak beslenen toplumsal düzen ve inanç meseleleriyle ilgilenmiştir. 1950'lerin dirilişi, örneğin, 1960'ların ilk yıllarında devam eden Roma Katolik Kilisesinin II. Vatikan Konsili için Hıristiyan dünyasının ilahiyata ait ve entelektüel temellerini atmış⁵ ve neticede diyaloga ivme kazandırmıştır.

2. Asya dinleri üzerinde çalışma yapan Batılı araştırmacılardan, daha önceki kuşak, konularını başlıca kaynak malzeme olan kitapları kullanarak ve salt akademik bir mesele çerçevesinde ele alırken, bu gün onların takipçileri, genellikle çalıştıkları dinin üyesi ve toplumsal eşitleri olarak karşıladıkları arkadaşlar edinmektedirler. Bu durum karşılıklı saygı, tanıma ve diyaloga götürmektedir.⁶

3. Diğer dinler hakkında bilgi edinme günümüzde *genel kültür* içinde değerlendirilmektedir. Günümüz insanı eskiye oranla büyük bir gelişme gösteren imkanlara kavuşmuştur. Sosyal, siyasal, kültürel, sportif ve turistik sebeplerle insanlar karşı karşıya veya yan yana gelmektedir. Bu durum insanları başkalarının neye inandığını ve inancını nasıl pratiğe döktüğünü merak eder hale getirmiştir. Teknik imkanlarla küçülen dünyada bu merak daha da artmış, insanların birbiri hakkında bilgi edinme yolları ve imkanlarını da çoğaltmıştır. Bu durumlar insanları hangi inançta olursa olsun, bir araya gelmesine ve diyaloga girmesine zemin oluşturmaktadır.

4. Kilise Müslümanlar üzerinde Batı emperyalizminin acı ve iğrenç hatıralarının canlılığını koruduğunu bildiğinden, o yaraları diyalog ile iyileştirmek istemekte ve esasen kendisinin bunda dahil olduğuna inandırmak istemektedir.

5. Hıristiyanlık dünyasını diyaloga sevk eden sebeplerden birisi de İslam hakkındaki eski iddia ve iftiraların iç yüzünün iyice ortaya çıkmış olmasıdır denilebilir.

⁵ John Obert Voll, *XX. Yüzyılın Ortasında Dinde Ve Bediuzzaman'da Yenilenme ve Devrim*, 1. ("Kura'n'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği", Uluslararası Sempozyum, 20-22 Eylül 1998 İstanbul. Yayınlanmadı.)

⁶ M. Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, 173.

6. Dini tehdit ettiği dönemde Marksizm'e karşı dinlerin iş birliği istenmiş, dine zarar veren ve dinleri yok etmeyi hedefleyen bir akıma karşı ilk defa ortak hareket edilmiştir. 1948 yılında New York'ta "*Dinler Arası Konferans*" düzenlenmiştir. Temelleri 1925'te⁷ atılan bu konferansın hedef ve amacı, niçin diyaloga ihtiyaç olduğunun nedenlerinden birini de ortaya koymaktadır.

Bunlara art niyetle hareket eden ve diyalogu kendi siyasi veya ekonomik çıkarları için kullanmak isteyenleri, onlara bir değer vermek istemediğim için, ayrı bir madde olarak zikretmek istemedim. Ancak böyle kimselerin olmadıklarını söylemek mümkün değildir. Bu tip sinsî hareketlere karşı uyanık olmalı ve "**herkes kendi karakterinin gereğini sergiler**" (İsrâ, 17/84) gerçeğini unutmamalıdır.

İşin bir başka yanı da şudur: Eskiye nazaran çok şey değişti, değişmektedir. Sadece XX. yüzyılda *atom çağı*, *elektronik çağ*, *uzay çağı*, *bilgi çağı* bel ki de *diyalog çağı* gibi devirler yaşandı ve yaşanmaktadır. Haberleşme, globalleşen dünya ile birlikte bilginin de globalleşmesi ve ulaşım vasıtalarının, insanlık tarihinde hayal edilmeyecek bir seviyede gelişmiş bulunması, birilerinin şeffaflıktan uzak, halkını ve mensuplarını kandırarak bazı işler yapmasını bayağı zorlaştırmaktadır. İnsanlar, TV., internet vb. vasıtalarla bir birlerini çok yakından tanıma imkanına sahip bulunmaktadırlar. Bilgisayar marifetiyle, uluslar arası istihbarat örgütlerinin arşivlerine giren, merkez bankalarının kasalarından büyük meblağlarda para çeken XX. yüzyıl insanına karşı dürüst davranmamak kolay görünmüyor. Öyle ise, "dün misyonerlik faaliyetleri şöyle cereyan ediyordu" diyerek diyalogdan çekinmek yerine daha cesaretli, seviyeli ve samimi bir şekilde işe mübâşeret edilirse, hemen olmazsa bile, uygun ortam oluştuğunda beklenen objektif sonuçlar elde edilebileceği gibi, muhataplarımızın da daha olumlu adımlar atmasına yardımcı olunabilir. II. Vatikan Konsilinden sonra hiç bir şeyin değişmediğini iddia etmek⁸ kolay olmadığı gibi,

⁷ Bu konferanstan önce 1925 yılında "*Dinler Arası Sulh Birliği Cemiyeti*" bir komite teşkil etmiş ve bu komite çeşitli dinlerin temsilcilerinden meydana gelecek bir dünya konferansının imkanlarını araştırmakla görevlendirilmiştir. 1928'de Cenevre'de bir konferans tertip edilmiş ve bu konferansa 11 dinin temsilcileri olarak 191 delege katılmıştır. Katılanlar arasında İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Konfüçyanizm, Hinduizm, Mazdeizm ve Şintoizm gibi dinlerin temsilcileri bulunmaktadır. 1930'da toplanması planlanan konferans ancak 1948'de toplanabilmiştir.

⁸ II. Vatikan Konsilinden sonra Hıristiyan bilim adamlarının Kutsal Kitap cümlelerini yorumlamada bir yumuşama görülmektedir. Dışlayıcı yaklaşım yanında *çoğulcu* yaklaşımlardan da söz edilmekte, bütün dinler tek Tanrıya, kurtuluşa götü-

zamanla III., IV. Konsillerin toplanmayacağı da söylenemez. Zira zaman haktan yanadır. *Ve bizim amacımız da intikam almak değil, Hakkı hakkıyla temsil ederek insanlığın Hakkı bulmasına yardımcı olmaktır.*

Bundan sonra ciddi bir ivme kazanacağını ümit ettiğimiz yeni diyalog şeklinin ne olduğu veya ne olmadığını tespit edilmesi ve etkinliklerin buna göre şekillenmesi önem kazanmaktadır. Çok zor olmakla birlikte, kaba hatlarının belirlenmesi bile bazı istenmeyecek söz ve faaliyetlerin önünü alabilir. Diyalogu bir kaç cümle ile tarif edip konuyu daraltma veya bazı unsurlarını katamama riskine katlanmaktansa, günümüzde diyalogdan ne beklendiği, özellikleri, alanı, hedefleri, vasıtaları ve temel prensipleri belirlenip izah edilse daha yararlı olur kanaatindeyiz.

Öyle zannediyorum ki, yeni zamanda diyalogun olmazsa olmaz şartı *hoşgörüdür*. Hoşgörü en basit anlamıyla, bir insan ve hele dindar olarak, başkasıyla görüşme, tanıma, dost olma, ortak bazı projeleri hayata geçirme, olumsuzluklara karşı beraber hareket etme vb. işlerde, muhatabın kendisine ait inanç ve özelliklerinin engel olmaması yani onu *olduğu gibi* kabul etmektir, denebilir. Diğer bir ifadeyle hoşgörü, hakim konumda olan birinin, hatasından dolayı muhatabını affetmesi değil, her kesi kendi konumunda kabul etme ve kimseye karşı düşmanlık beslememe anlamında kullanılmalıdır. “**Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.**” (Kâfirûn, 109/6) ayeti ve benzerlerinden buna *işaret* çıkarmak mümkündür.

ren vasıtalar olarak kabul edilmektedir. Raimund Panni şöyle diyor: “Eğer sizin dininiz sizin için en doğru yolu temsil ediyorsa bu, diğerleri için de geçerlidir. Onlar da aynı iddiaya sahiptir. Siz, diğerlerinin dini iddialarını ortadan kaldıramıyor veya onları kendi dininiz içinde tamamen asimile edemiyorsanız, makul olan yol, bütün dinlerin, farklılıklarına rağmen hedefte birleşen paralel yollar olduğunu kabul etmektir. Bunu kabul ettiğimiz zaman, acil görevimiz, başkasının görevine karışmak, onu dininden döndürmeye çalışmak değil, hedefte buluşmak için *kendi geleceğimizi geliştirmek* olmalıdır. [Raimund Panni, *The Intrareligious Dialogue*, New York, 1978, XVIII, 22.] Watt da şunları söylüyor: “Hz. Muhammed, Allah’tan mesaj aldığını iddia etmiş ve bunu çağdaşlarına aktarmıştır. Bu mesajların temelleri üstünde, Hz. Muhammed’in yaşadığı dönemde sayıları yüz binleri bulan ve şimdi milyonları geçen; Allah’a kulluk ettiklerini söyleyen bir ümmet doğdu. Hayat bu toplum için genellikle tatminkar olmuştur. Bu toplum içinde çok sayıda kadın ve erkek kendi azizliğini elde etti ve sayısız sıradan insan zor koşullar altına bile temiz, orta halli ve mutlu bir hayat sürdü. Bu hususlar, Kur’an’da ortaya konan gerçeklik görüşünün doğru ve Tanrıdan olduğu sonucuna iletmektedir. Öyle ise Hz. Muhammed gerçek bir peygamberdir. [*Günümüzde İslam Ve Hıristiyanlık*, M. Watt, 99. İst. 1991 (trc)]

Bu sözlerimize karşı bazıları, Kur'an'da Hıristiyanlık ve Yahudilik hakkında kullanılan ifadelerin sert olduğunu ileri sürebilirler. Bence, bu ve benzeri meselelere yaklaşırken dikkatli olmak gerekir. Geçmiş dönemlerde, bazı Hıristiyan ve Yahudilerin *apaçık gerçek* karşısında gösterdikleri inat, ayak direme ve düşmanlığı ifade için Kur'an'ın kullandığı aynı üslup, bütün zamanlardaki Hıristiyan ve Yahudiler için de kullanılacak diye bir şart olamaz. Bu tür ayetlerde *sübût-ü kat'îye* arandığı gibi, *delâlet-i kat'îye* de aranmalıdır. Yani, bu ayetlerin Kur'an ayeti olduğu kesindir, fakat, ilk günden bu yana her Yahudi ve Hıristiyan'ı içine aldığı kesin değildir. Kaldı ki, Kur'an'ın bu tavrı şahıslara değil, yanlış davranış, yanlış düşünce ve tasvip edilmeyecek sıfatlara karşıdır. Bu sıfatlara karşı çok daha sert ifadeleri Tevrat ve İncil'de de görmek mümkündür. Kanaatimce, tarihî olayları tarihî bağlamında ele almalı, yani her olayı kendi şartları ve konumu içinde değerlendirmeli ve bu günkü davranışlarımızda da bu günkü şart ve tavırları esas almalıyız.

Bu arada kişinin kendi inancını yaymasından ötürü kınanması hoş karşılanacak bir şey olmadığı gibi, diyalogu bir davet veya misyonerlik faaliyetinin yeni şekli olarak algılamak da hoş karşılanamaz. İşte dinler arası diyalogun belki de en zor ama mutlaka aşılması gereken problem noktası bu iki şıkkı dengelemek veya birbirinden ayırmaktır kanaatimce. Herkesin kendi dinini gereğine uygun **temsille** yetinmesi; bu arada karşı tarafın soracağı sorulara, diğer dinleri kötülemeden, cevap mahiyetindeki izah ve yazıların ötesinde bir faaliyete girilmemesi, bu işe nisbî bir çözüm getirebilir. Bu temsil ve izahlara bakıp farklı bir etki altında kalmayarak kişilerin bir din seçmesi ise, inanç hürriyeti içinde değerlendirilmelidir.

Gereğine uygun bir temsil ise öncelikle, kişinin kendi dini ile ciddi bir diyaloga girmesini gerektirmektedir. İnancın resmî düzeyini yaşayan bir insan, şeklin ötesine geçerek dinin derûnî anlamına ulaşmalıdır. Bu derûnî anlama ulaşılmadığı için, felsefî bazı basit meseleden ötürü kişiler dine karşı tavrı alabilmektedirler. Halbuki insanlar yüzyıllarca mesela, İbn Sîna'nın *Kanun* adlı eserini okudular ama dinsiz olmadılar. Oysa bu gün çoğu kesimden insanlar bir az kimya veya fizik tahsil edince dinî inançlarını yitiriveriyorlar. Bunun nedeni dinin derûnî anlamlarından uzak bir ilim anlayışıdır. Yani kalp ve kafanın bir arada olmamasıdır. İşte ancak ulaşılacak bu derûnî anlam sayesinde karşı taraf daha iyi anlaşılır ve diyalog, alıp vermeden öte sıhhatli bir zemine oturur.

Öyle ise diyalog misyonerlik ve davet değildir, olmamalıdır.

Diyalog dinleri uyuşturmak (senkretizm), tavize zorlamak, genel bir dünya dini oluşturmak, geçmişin savaş, kin, ihtilaf... dolu ortamına dönüp haklı veya haksız bulmak, hatta neticede özür dileyecek guruplar⁹ oluşturmak da değildir. Ancak diyalog sadece psikolojik bir sevgi ve saygıdan da ibaret olmamalıdır. Belli amaçları, prensipleri, çizilmiş sınırları, ortaya çıkabilecek engelleri aşmaya yarayacak tedbirleri ve somut amaç ve teklifleri olmalıdır. Aksi takdirde günümüzde bazı çevrelerin izhar ettiği şüphelerden kaçınmak mümkün değildir.

Dinler Arası Diyalogda Tasavvufun Rolü

Bu genel değerlendirmeden sonra asıl konum olan *Dinler Arası Diyalogda Tasavvufun Rolü* üzerinde durmak istiyorum.

İslam'ın *içe dönük cephesini* teşkil eden tasavvuf, diğer dinlerle hatta bütün insanlarla *bir anlamıyla* tarihi bir diyalog tecrübesine ve usûlüne sahiptir. Bu süreç, aynı seviyede olmazsa bile, şu anda da devam etmektedir. Yani birileri bir taraftan sesli bir şekilde diyalog ortamı oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan sessiz bir şekilde yüzyıllardır, yine *bir anlamıyla* diyeceğim, diyalog devam etmektedir.

Müslümanların Batı ile temasa geçtikleri ilk devirlerden itibaren tasavvuf erbabının batı insanı ve düşünürleri üzerinde etkili olmaya başladığını görüyoruz. Ne var ki bu etki üzerinde, özellikle ülkemizde pek durulmamış; İslam kültürünün Batıya tesirinin daha çok matematik, tıp, astronomi, fizik vb. ilimler sahasında olduğu kabul edilmiştir. Elbette ki bu sahalarda İslam aleminin batıya verdiği çok şey vardır; fakat bu arada İslam kültürünün manevi cephesini oluşturan tasavvufun batı üzerindeki izlerini tetkik etmek her nedense ihmal edilmiştir.

⁹ Zaman zaman basına yansıyan haberlerde, bazı Batılı kişi ve kuruluşların, özellikle Haçlı Savaşları'ndan ötürü Müslümanlardan özür diledikleri ifade edilmektedir. Bu özür dileme işinin Papa tarafından bir belge ile yapılacağı haber verilmektedir. Basında geçen haber şöyle: "Vatikan, Haçlı seferleri de dahil olmak üzere, Hıristiyanlığın iki bin yıllık tarihi içinde, din adına yapılan vahşetleri içeren bir belge ile İsa'nın doğumunun 2000. yılında Papanın ağzından af dilemeye hazırlanıyor. Katolik Kilisesi'nin, dünya karşısında günah çıkaracağı gün olarak Paskalya yortusunun arifesi ve bir pişmanlık günü olarak kabul edilen 8 Mart 2000 tarihini belirledi." Zaman, 25.9.1998. Doğrusu böyle bir özür dileme, özür dileyenlerin özür dilenen işle bir ilişkisinin olmadığını değil, olduğunu göstermekte ve özellikle diyalog adına ciddi bir şey ifade etmemektedir. Eğer bir özür dilenecekse, Hıristiyanlık bir din, Kilise de bu dinin bir müessesesi olarak İslam'dan dinî konularda, özellikle Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında yapılan haksızlıklardan ve işlenen bilgi cinayetlerinden ötürü özür dilemelidir. Bu özür dileme diyalogu semereli kılabacak ve asıl mecrasına oturmasına katkıda bulunacaktır. Nitekim 1963'te Yahudi-lerden buna benzer bir özü dilenmiştir.

Batılılar, Müslümanlarla temasa geçtikleri dönemden itibaren, diğer kültürel alışverişlerin yanı sıra, bilhassa Orta Çağ'da Avrupa'nın İslam dünyasından ruhanî yönden etkilenmiş olduğunu kabul etmektedirler. Nitekim A. Schimmel'in kaydettiğine göre, 1316'da ölen Raymond Lulle'nin eserlerinde tasavvuf edebiyatının büyük etkisi görülmektedir. Râbiatu'l-Adeviyye'nin ilahî aşka dair menkıbesi, IX. Louis'in mabeyincisi Joinville tarafından Avrupa'ya getirilmiş ve yüzyıllarca dilden dile dolaşmıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Yakın-doğu ve Ortadoğu'ya giden Avrupalılar, dönüşlerinde oralardaki tekelerde gördükleri zikirleri, Mevlevi semâlarını, Rifaîlerin ilginç uygulamalarını ülkelerinde anlatmışlardır. Yine XVII. yüzyıldan itibaren İbnu'l-Fâriz'in şiirleri, Sa'dî'nin gülistanı ve Hafız'ın şiirleri batı dillerine çevrilmiştir. Bu ve benzeri eserler, batı düşüncesini belli oranda etkilemişlerdir.¹⁰

Bu konuda İdris Şah, tasavvufun Batıdaki tesirinin sanıldığı gibi yeni olmayıp, çok eskilere dayandığını ifade etmekte, bu arada mesela İngiltere'de *derviş* tabirinin 1585, *fakir* kelimesinin 1609, *sûfi* tabirinin 1653 yılından, *tasavvuf* kelimesinin ise XIX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını hatırlatmaktadır. Batı aleminde, tasavvuf araştırmaları sahasındaki kitap ve monografilerin sayısında şaşırtıcı derecede artış görüldüğünü kaydeden İdris Şah, bu eserlerin bazılarının yüzyıllar önce yayımlandığını belirttikten sonra, Orta çağda Avrupalı düşünürler üzerinde Gazalî'nin etkisinin büyük olduğunu, mesela Roger Bacon'ın Oxford Üniversitesinde tasavvufi fikirler sergilediğini; Fransa'da Dante ve geçen yüzyıllarda bir çok mistiğin tasavvufi düşüncelere yer verip, bu sahada klasik uzmanlar yetiştirdiklerini ve hatta bazen bu kimselerin klasik tasavvufi metinlerden doğrudan doğruya etkilendiklerini ifade etmektedir.¹¹

Görünen odur ki, İslam tasavvufunun Ortaçağ Hıristiyan batı üzerinde etkisi bir hayli fazla olmuştur. Belki, bunun bir sonucu olarak Guénon, Ortaçağ Hıristiyanlığında ruhanî muhtevanın daha fazla olduğunu, ancak bu batınî muhtevanın şuurlu bir şekilde kasten unutturulmaya çalışıldığını, batı kiliselerinin aksine doğu kiliselerinde ruhanî özün hala mevcut bulunduğunu ve oradaki bazı uygulamaların, özellikle İslam tarikatlarındaki *virâd* usûlüne tam bir benzerlik arz ettiğini, söylemektedir.¹²

¹⁰ A. Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, 20-21.

¹¹ İdris Şah, *Chercheur de Vérité, traduit de l'anglais par Jean Néaumes*, 7. Paris, 1984.

¹² R. Guénon, *Aperçus sur L'Esotérisme Chrétien*, 25, Paris, 1973.

Batıda son yıllarda tasavvufa gösterilen yakın alakanın ve bu yolla vaki olan ihtidaların temelinde, her halde Hıristiyanlıktaki bu karakter değişikliği önemli bir yer işgal etmektedir.

Ortaçağda görülen İslam-Batı münasebetlerindeki ve İslamî yayılıştaki bu canlılık bir süre kayıp olduktan sonra XIX. asrın başlarından itibaren yeniden ortaya çıkmış ve bu asrın sonlarında Afrika, Uzakdoğu ve Avrupa'da İslam'ın yayılışı büyük bir yükselme kaydetmiştir. Bu yayılmada tasavvuf iki ayrı noktadan rolünü oynamaktadır. Bunlardan birincisi batıda neşredilen tasavvufa dair eserler, ikincisi ise batıdaki tarikat faaliyetleridir.

Batıda tasavvufa dair yayımlanan eserleri üç kategoride incelemek mümkündür.

1.L. Massignon, H. Corbin, L. Gardet, R. A. Nicholson, A. J. Arbery vb. şarkiyatçıların eseleri;

2. Batıda yayılan çeşitli fikrî hareketlere mensup kimselerin yazdığı eserler;

3. R.Guénon, M. Lings, L. Schaya, F. Schuon, T. Burckhard vb. düşünürlerin yazmış olduğu eserler.¹³

Bu arada sahanın uzmanları olan İslam sûfilere tarafından yazılan bir çok klasik tasavvuf eseri batı dillerine tercüme edilmiş veya edisyon kritikleri yapılarak neşredilmişlerdir. Bu eserlerin uyandırdığı ilgi sonucu, pek çok batılı düşünür, başta *İbn Arabi* ve *Mevlana* olmak üzere büyük mutasavvıfların eserleri üzerinde ciddi çalışmalar yapmaktadırlar. Bu eserleri okuyan, özellikle entellektüel bir çok kişi, İslam'ı seçmektedir. İslam'ı seçmeyenlerin de düşüncelerinde ciddi değişiklikler meydana gelmektedir. Bu yolla İslam'ı seçip tasavvufi faaliyetlerde bulunanların başında R. Guénon gelmektedir. Bu gün Avrupa'da bu vb. şahsiyetlerin öncülüğünü yaptığı bir *Guénon'cular hareketi* mevcut olup, bu harekete mensup kimseler tarafından tasavvufi düşünce doğrultusunda faaliyetler yapılmaktadır.

Batının tasavvuf yoluyla İslam'ı tanınmasında (%33),¹⁴ tasavvufi

¹³ Seyyid Hüseyin Nasr, *Essais sur le Soufisme*, 15, Paris, 1980.

¹⁴ 12.4.1992 tarihli gazetelere akseden bir habere göre Avrupa'da 58 135 kişinin katıldığı bir ankete göre İslamiyet'i kabul edenlerin tercih nedenleri şöyle verilmektedir. %38 Mevlana, İmam Gazalî, %32 Risale-i Nur, %30 İslam tarihi ve eserleri. Diğer bir tasnife göre, %89 Hz. Muhammed'in örnek hayatı; başka bir soru çeşidine göre %28 İslam'ın varoluş sebebini izah mantığının gücü ve diğer bir soruya göre de %74 Materyalizme karşı teselli- huzur- kurtuluş şeklinde verilmektedir.

eserlerin yanı sıra tarikatların da etkisi olmuştur. Ancak, tarikatların bu sahadaki etkilerini ortaya koymak için dayanabileceğimiz yeterli literatür mevcut değildir. 1986'da Paris'te yayınlanan ve iki bayan araştırmacının yaptığı bir anketin sonuçlarını ihtiva eden, *Bir İmandan Diğere, Batıda İslam'a Giriş Hareketleri*, adlı bir kitap yüzeysel de olsa tarikatlar ve tasavvuf yoluyla Müslüman olmuş kişilerden bahsetmektedir.¹⁵ Dr. Ali Köse'nin 1990-1994 yılları arasında İngiltere'de yaptığı *Neden Müslüman Oluyorlar* adlı doktora tezi bu sahada yapılan çalışmalarını en yenilerindedir.¹⁶

Avrupa'da Şazeliyye'nin bir kolu olan *Aleviyye*; Amerika'da Halvetiyye'nin *Cerrahiyye* kolu; İspanya'da, *Endülüs'te Tekrar İslam'a Dönüş* adındaki dernek en yaygın olan tarikatlar olarak gösterilmektedir. Söz konusu anketi yapanların vardığı sonuçlardan biri de, Amerika'daki ihtida olaylarında tarikatların rolünün daha çok olduğu şeklindedir.

Batıda faaliyet gösteren Müslüman tarikatlar elbette bunlardan ibaret değildir. Şu bir gerçek ki, Mevleviyye, Nakşibendiyye ve Kadiriyye gibi bir çok meşhur tarikatın burada faaliyetleri bulunmaktadır. Mesela, *Dervishes Tourners* (dönen dervişler) adı verdikleri Mevleviyye en çok tanınan tarikatlardandır.

Sözü geçen kitapta, konumuzla ilgili şu enteresan tespit de yapılmaktadır: Şeyh el-Alevi pek çok Müslüman batılı tarafından, İslamî mesajı bütünüyle kavramış bulunan XX. asrın müceddidlerinden birisi ve tasavvufi düşüncenin tekrar canlandırıcısı olarak kabul edilmektedir. Düşünce sistemi itibariyle *vahdet-i vücûdu* benimseyen bu tarikatın en önemli özelliklerinden birisi, *Doğu ile Batı arasındaki bir birini tamamlayıcılık, uyum, işbirliği ve yaklaşım fikrinde* sürekli ısrar etmesidir. Onlara göre, İslam'ı modern dünyaya açmak ve başka yerlerde bazı Müslümanların yaptığı gibi Doğu-Batı ayırımından -aradaki farkları silip atmaksızın- kaçınmak gerekir. Bu tarikata mensup bir Fransız Müslüman olan ve İslamî bir derginin yayın koordinatörlüğünü yapan

Zaman Gazetesi 12. 4. 1992. Prof Dr. Osman Türer Fransa'da bulunduğu sırada Müslüman olmuş Fransızlarla yaptığı görüşmeler sırasında tasavvuf ve tarikatlar vasıtasıyla ihtida edenlerin %80 olduğunu tespit ettiğini ifade eder. Bkz. *Batının İslam'ı Tanımasında Tasavvufun Rolü*, (Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf, İst. 1991 içinde) 163.

¹⁵ Lisbeth Rocher- Fatima Cherqaoui, *D'une Foi l'Autre, les Conversions a l'Islam en Occident*, Paris, 1986.

¹⁶ A. Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar (Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme)* İsam Yayınları, İst. 1997.

John Cartigny (Abdulcemil), tarikat mensubu Müslümanlarla, her hangi bir tarikata bağlı olmayan hatta tarikatlar hakkında iyi düşünmeyen Müslümanlar arasında asla tefrikaya fırsat verilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Aslında bu, aradığımız *diyalogun* ta kendisi değil midir?

Batı insanının tasavvuf ve tarikatlara karşı duyduğu bu ilginin sebepleri arasında şu iki nokta önem arz etmektedir:

1. Batı toplumunun bu gün fiilen yaşamakta olduğu manevi bunalım ve ruhî tatminsizlik.

Söz konusu bunalımı Guénon, çok veciz ifadelerle kısaca şöyle dile getiriyor: “Batı toplumu, dinî-manevî temellerini kaybetmiş, beşer üstü ve ilahî hakikatlarla irtibatını koparmış, ferdiyetçi, egoist, hümanist, kuru akılcı, sadece müşahhasa değer veren ve maddeci bir toplum haline gelmiştir.”¹⁷

Seyyid Hüseyin Nasr da şöyle diyor: “Modern dünyanın değerler sisteminin yıkılması, istikbal açısından bir emniyetsizlik duygusuna sahip olunması, batıda hakim olan ve batınî öğretileri giderek kaybolan dinlerin verdiği mesajlardaki anlaşılma ve nihayet kalitesi gittikçe bozulan bir ortamda manevî bir dünyayı müşahade etme arzusu, batı insanını doğu dinlerinin manevi değerlerini araştırmaya sevk etmiş ve bu arada tasavvufa yöneltmiştir.”¹⁸

2. Tasavvufun sahip olduğu cezbedici özellikler.

Jean Chevalier’in tasavvufa dair yazdığı bir eseri neşreden yayınevının, kitabı tanıtım satedinde yazdığı sözler, batının tasavvuf hakkındaki düşüncesini önemli ölçüde özetlemektedir: “İslam’ın gizli ruhunu oluşturan tasavvuf hakkında çok az şey bilinmekte olmasına rağmen, o az bilgi büyük etki oluşturmaktadır. Hem serbest, hem cömert, hem de zahirî ve batınî her türlü despotizme düşman olan ruhî bir davranış tarzı olarak tasavvuf, bu gün her ortamda, her inanç biçiminden, hatta inançsızlardan taraftarlar kazanmaktadır.”¹⁹

Yedi yıl papazlık yaptıktan sonra tasavvuf vasıtasıyla Müslüman olan ilahiyat ve metafizik doktoru İngiliz David Lake (Said İlyas), şunları söylüyor: “Çok kolay bir şekilde Müslüman oldum.

¹⁷ R. Guénon, *La Crise du Monde Moderne*, Paris, 1964.

¹⁸ S. H. Nasr, *Essai sur le Soufisme*, 10.

¹⁹ J. Chevalier, *Le Soufisme et la Tradition Islamique*, Paris, 1974. (İç kapaktaki yazı)

Çünkü İslam'da bana uygun gelen bir muhteva vardı. Özellikle benim ruhî planda duyduğum ihtiyaçlara çare teşkil eden mistik bir yorum mevcuttu. Hıristiyanlık ise çok şey kaybetmişti. Benim için en büyük önemi taşıyan derûnî düşüncelere dalma ile hayatı anlamadaki yeter-sizliği vb. hususlar bunu göstermektedir. Bu tefekkür hayatını ben, İslam'da buldum. Çünkü orada hem *bilgi* var hem *aşk*.”²⁰

Muhammed Hamidullah ise şu tespitte bulunuyor: “Batı toplu-munda, Paris gibi bir muhitte yaşamaya başladığımdan beri hayretle görmekteyim ki, Hıristiyanların İslam'ı kabulü, İslam'ı akıl yoluyla izah suretiyle değil, tasavvufi izahla olmaktadır. Onları İslam'ı kabule sevk eden ne Ebu Hanîfe, ne de İmam-ı Mâtüridî'dir; fakat Muhyiddin ibn Arabîdir. ... Bu gün en azından Avrupa ve Afrika'da İslam'a hiz-met edecek ne kılıç ne de akıldır; fakat kalp ve tasavvufur.”²¹

Başka bir yazar da şunları söylüyor. “Tasavvufun Batıda yay-gınlık kazanmasının sebebi, geçen yüzyıllarda Hıristiyan mistisizmi-nin sönmesi yüzünden Hıristiyanlıkta büyük ölçüde ulaşılmaz hale ge-len *İbrahim'i irfanı* sunmasıdır. Hıristiyan mistisizmini yaşamak iste-yen bir gence kim rehberlik edecektir? Sokağının köşesindeki semt ki-lisesi veya manastırında Avila'lı Azize Teresa veya Aziz Bernard'ı bulması imkansızdır. Bu yüzden tasavvuf şu anda Batıdaki mevcut tarihi koşullar altında, İbrahim'i maneviyatı sürdüren tek yol olarak, ö-nemli bir boşluğu doldurma görevini üstlenmiştir. Bir anlamda bir Yahudi için Sûfî olmak Kabalist olmaktan daha kolaydır. Bu gerçekler Amerika'da bir aradadır, onun için sûfî tarikatlar orada toplanıyor.”²²

Daha başka örnekler vererek sözü uzatmak istemiyoruz. Kısaca-sı Batılı bir çok kişide ruhî araştırmaların son noktasına varma arzusu mevcuttur ve bu arzu onları doğu dinlerindeki ezoterizme özellikle de İslam tasavvufuna yöneltmekte; tasavvufta bulunan bazı öğeler doğu-dan gelen diğer bazı manevî hareketlerde bulunsa bile, tasavvufun İsl-am'la bütünleşmesinden ötürü, insanlara sunduğu *bütüncül sistem* ona ilgiyi arttırmaktadır. Şeyh Nazım Kıbrısî bu durumu şöyle anlatıyor: “Batıda tanıdığım bir çok insan okudular, gezdiler, dinlediler ve öğ-rendiler. Doğuya ilgi duyup Tibet ve Hindistan gibi ülkelere hikmet aramak için giden, bundan dolayı her türlü sıkıntıya katlanan bu insan-

²⁰ Lisbeth Rocher- Fatima Cherqaoui, *D'une Foi l'Autre, les Conversions a l'Islam en Occident*, 25, Paris, 1986.

²¹ Mustafa Tahralı, *Batıdaki İhtida Hadiselerinde Tasavvufun Rolü*, 141, (Uluslar Arası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu içinde) İzmir, 1985.

²² S. H. Nasr, *Söyleşiler*, 144.

ların çoğu, bulduklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Çükü geriye dönerken taneler halinde elmaslar getiriyorlar. (...) Ancak bu elmaslar bir ipe bağlı değiller. Hikmet elmasları ancak güçlü bir inanç ve metotla bir arada tutulabilirler. Yani elmasları ancak ipiniz varsa koruyabilirsiniz.”²³

Anlatılanlar, bu güne kadar süregelen bir nevi İslam misyonerliği olarak isimlendirilebilir. Ancak, bu ölçülerdeki bir dinî temsili terk etmek, tesis etmeye çalıştığımız diyalog ortamında da mümkün değildir. Aksi takdirde, daha önce de ifa ettiğimiz gibi, ortada diyalog kurulabilecek bir şey kalmaz. Bu yolla İslam’ı seçenlerin tamamının kendi hür iradeleriyle ve teklif onlardan gelmek üzere böyle bir karar verdikleri göz önüne alınır, bu tür faaliyetlere *bilinen anlamıyla* misyonerlik demek de uygun olmayabilir.

Özetle aktarmaya çalıştığımız bu malumat, kurulmaya çalışılan diyalogda *tasavvuf unsurunun* göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Net olmamakla birlikte, diyalogla ulaşılması arzu edilen hedeflere varılması veya diyalogun sağlıklı yürümesi için tasavvufa düşen rolü, tespit edebildiğimiz kadarıyla ve sadece satırbaşlarını zikrederek, şu şekilde maddeleştirebiliriz:

A. Toplumsal Hayata Yönelik Konular

1. Ahlak: Tasavvufun pratik faydası, insanları hayat ve maddeye karşı güçlü bir konuma getirmek için eğitmek, dinin emirlerini daha rahat ve zevkle yapmayı sağlamak, bu arada insanı disipline etmek, güzel ahlak ve alışkanlıklar elde etmesi noktasında insana yardımcı olmak şeklinde özetlenebilir. Bu arada tasavvufun tarikat şeklinde genişlemesi ve topluma dağılması da birey ve toplum hayatına önemli işlevler sağlamaktadır. Tarikatların, mensuplarını seçerken psikolojik farklılıkları göz önüne almaları, üzerinde durulması gereken noktalar dandır.

Tasavvufun insan hayatına getirdiği derinlikte, kişinin bütün fiillerinde ihlas, nefis muhasebesi, sabır, tevekkül, fedakârlık, cömertlik, edep ve haya, başta namaz olmak üzere ibadetlerde huşu, duada tevazu, dünya alayışına gösterilen zühd, ahireti fani olana tercih, Allah’a kavuşma iştiağı, karakter düzgünlüğü, zevk-i selim, bütün varlıklara karşı merhametli olup zayıf olanın elinden tutma, ince bir şuur, yumuşak huyluluk (hilm), tevazu, cesaret, sadece Allah için sevip buğz etme, birr (iyilik) ve ihsanın incelikleri, affedicilik, senden uzaklaşana

²³ A. Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 128.

senin kucak açman, senden esirgeyene senin vermen, vs. hususlar bulunmaktadır.

Kıscası tasavvuf güzel ahlakın hemen her türlüünü içinde barındırmaktadır. Diyalog kurulmaya çalışılan dinlerde daha çok ahlakî unsurlar ön planda bulunmasına rağmen, diyalogun iki tarafında yer alan toplumlarda ahlakî dejenerasyondan şikayet edilmektedir. Tasavvufi neşvenin için içine katılmasıyla müsbet neticelerin elde edileceği kanaatını taşıtmaktayız. Globalleşen dünyada *global ahlak* da gündeme gelmiştir. Çünkü ahlakî ve moral değerlerin insan ürünü olmayıp İlahî olduklarına dair görüşler de ileri sürülmektedir. Global ahlakın birinci maddesini, *kendin için istediğini başkası için de istemedikçe ideal insan olamazsın* şeklinde koymak mümkündür. İşte tasavvuf da bunun peşindedir.

2. Maddenin Baskısı: Bilindiği gibi Batı alemi ruh köklerinden koparılmış maddenin ağır baskısı altında ciddi bunalımlar geçirmektedir. O çapta olmazsa bile, İslam aleminde de durum pek farklı sayılmaz. İnsanlığa soluk aldiracak ve *maddeyi mana* ile birleştirerek, ona aslî hüviyetini kazandıracak metotlardan birisinin tasavvufi yaklaşım ve bakış açısı olduğu kanaatindeyiz.

3. Sevgiye Susamışlık ve Hoşgörü: Dünyamız, bir çok nedenin bir araya gelmesi neticesinde ciddi bir *kabalık, hoyratlık, sevgisizlik, ümitsizlik, ızdırıp, terk edilmişlik, hedefsizlik, değersizlik, hayata küskünlük, ...* döneminden geçmektedir. Derecesi değişmekle birlikte, bütün insanlık bundan pay almaktadır. Sevgi ve hoşgörü temeline oturan, evrensel bir kuşatıcılığa sahip tasavvufun bu konuda da hem deneyimi hem de geliştirilmiş metotları bulunmaktadır. Ayrıca diğer dinlerde de benzeri unsurlar olduğu bilinmektedir. Elbirliği ile *insanlığa yeni bir soluk aldirmak* diyalogun ana hedeflerinden biri olduğuna göre, bu noktada da tasavvuftan yararlanılabileceği düşüncesindeyiz. Bergson, mistik telakkiye özde katılmazsa bile, *Ahlak ve Dinin İki Kaynağı* adlı eserinin Mekanik ve Mistik bölümünde, bu günkü Batı medeniyetinin mistik seziden yoksunluğunu eleştirerek şöyle der: “Yaygın bir mistik sezginin dünyaya getireceği **hayat sadeliği** gerçekten neşe ve sevinç olacaktır. Genişletilmiş bir ilim tecrübesinde, bir öte dünya görüşünü otomatik olarak takip eden hayat da, yine sevinç olacaktır.”²⁴

B. İslam'ın Dünya Gündemindeki İmajı

İslam, dünya gündemine sırf **siyasî bir akımmış** gibi girmiş bu-

²⁴ Bergson, *Ahlak ve Dinin İki Kaynağı*, 444.

lunuyor. Gündemi oluşturanların bu işteki kastının yanı sıra, İslam ülkelerindeki değişik akımlar da buna çanak tutmaktadırlar. Batıda İslam'la ilgili bilgilerin *Siyasal Bilgiler* ve benzeri fakültelerde ders olarak verilmesi bunu açıkça göstermektedir. Oysa İslam'ın engin bir maneviyatı, iç yüzü ve ruhu vardır. Aslında İslamî sosyal ve siyasal müesseseler de, görmezden gelinen bu ruh ve maneviyatın tezahürleridir ve ona hizmet ettikleri müddetçe bir şey ifade ederler.

Müslüman, "**Senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır.**" (Dûha, 93/4) şeklindeki ayetin hükmünü unutmadığı için, dünyalığa sığınmaya ve *sadece* dünyevî gücü kazanmaya yönelik çalışmalara karşıdır. İslam'ın *dinî* olanı *seküler*den ayırmadığı gerçeği kabul edilmemekle beraber, amaç için aracı feda etmeyi ve İslam'ın kuvvet kazanması için gayr-i İslamî kaynaklardan beslenen her tür siyasî metodun meşrulaştırılarak kullanılmasını red etmelidir. Üstelik Müslüman, *kin* ve *nefretle* yapılan zehirlemeyi uyuşturucu ile yapılan zehirleme kadar ciddi görür ve böyle zehirleyici bir kini İslam dünyasının bu gün karşılaştığı fikrî, manevî ve sosyal problemlerin çözümünde geçerli bir yol olarak da kabul etmez.

Diğer taraftan bazıları İslam'ı *siyasallaştırarak* ona seküler ve ideolojik bir gözle bakılmasına ve mevcut ideolojilerin bir alternatifi gibi basitleştirilmesine sebep olmaktadır. Bu da İslam'ı yıpratmakta, onu belirli kutsal zeminden uzaklaştırarak daha basit günlük tartışma ve çatışmaların içine sokmakta ve bazılarına İslam'ı kendi çıkarları için kullanma imkanı vermektedir. İslam *ideoloji* haline sokulduktan sonra, ideolojilerin bir nevi *gerekleri* olan kaba kuvvet, terör vb. olgularla anılması da kaçınılmaz olmaktadır.

İslam'ı sırf siyasî bir akım gibi gösteren şey, modern düşüncenin *indirgemecilik* anlayışıdır. Modernizmin etkilerinden biri, insanların çoklarının kafalarında İslam'ı sadece bir boyuta, *fikhî düzenlemelere* indirgemek ve onu modern düşüncenin taarruzlarına karşı koruyabilecek *fikrî dinamik*lerden yoksun bırakmak olmuştur. Tasavvufî düşünce de Müslümanların hayatında silinmek istenen dinamiklerden biridir.

Dünya çapında, Müslümanların büyük bir çoğunluğu, İslam'ın böyle bir imajla tanınmasından ciddi rahatsızlık duymaktadırlar. Mesela, Tayland, Prens Songkla Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. İmtiyaz Yusuf bu tepkisini şöyle dile getirmektedir: "Dünya kamuoyunu meşgul eden politik İslam; Allah'ı sadece kurallar koyan bir yönetici gibi göstermektedir. Şu soru kafama takılıyor: *İbadet ettiğimiz Allah şefkatli bir yaratıcı mı, yoksa politik bir lider veya kral gibi bir olgu*

mu? Bu sorunun cevabını zaman zaman düşünmüyör değilim.”²⁵

Diğer din mensupları da aynı şeyden şikayetçidirler. Yeni seçilen İstanbul Ermeni Patriği Mutafyan hem İslam hem de diğer kiliselerle diyalog kurmaktan yana olduğunu belirttiikten sonra şöyle diyor: “2000’li yılların harcı din olacaktır. Din kelimesini savaş, miting, devamlı çatışma vb. şeyler akla getiren bir *imaj*dan kurtarıp daha uhrevi ve ruhani boyuta ulaştıran bir havaya sokmak gerekir.”²⁶ Benzeri bir çok örnek vermemiz mümkündür.

Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir: Dünyadaki anlaşmazlıkların nedeni din olmamasına rağmen, hem İslam aleminde hem de diğer din mensuplarının bulunduğu yerlerde farklı din mensupları arasındaki siyasi, ekonomik hatta ideolojik anlaşmazlık ve sorunlar, dinî motiflerle işlenmekte, dinî söylemle dile getirilmekte ve tabana bu şekilde yansıtılmaktadır. Dinlerin imajını bozan bu duruma, diyalog çerçevesinde çareler aranmalı, mümkün ise şayet, yetkili merciler gerektiği zaman açıklamalar yaparak dinî sömürüye meydan vermemelidirler.

Tarih boyunca **denge kurma** görevini de ifa eden tasavvufun, dinin tamamıyla dünyevileştirilmeye çalışıldığı günümüzde, bunun asıl mecrasına oturtulmasına katkıda bulunabileceği kanaatını taşıyoruz.

C. Dine Yönelik Konular

Önce şunu ifade etmek gerekir: Her ne kadar diyalog bir misyonerlik/davet değilse bile, her kesin kendi dininin ilkelerine bağlı olması ve yeri geldiğinde bu ilkeleri savunması kaçınılmazdır. Dinî sahada diyalog ancak o zaman söz konusu olabilir. Savunulacak bir şeye inanılmayınca dinî sahada diyalog çok kolaydır. Diğer bir ifadeyle, açık fikirli olmak mükemmel bir şeydir. Bu, açık pencereleri olan bir odaya sahip olmaya benzer; tabii ki odanın duvarları olmak şartıyla. Ancak eğer çöl ortasında bir çift pencereniz varsa, orada duvarlar olmadığı için onları açık veya kapalı tutmanız hiç de önemli değildir.

Diğer taraftan, dinler arasında yeniden başlayan diyalogda, dinin yapısına yönelik görüşmeler, en azından şimdilik, önem sırasına göre daha gerilerde yer almaktadır. Daha çok etraflıca tanışmak ve global problemlere karşı ortak çalışmalar yapmak önem kazanmaktadır. Bundan ötürü, *dinin yapısına yönelik diyalog* tasavvufun katkıları

²⁵ Dr. İmtiyaz Yusuf’la yapılan röportajdan naklen, *Aksiyon* (haftalık dergi), s. 16. 26 Eylül 1998.

²⁶ *Aksiyon* dergisindeki ropörtajından, 22. (31 Ekim-6 Kasım 1998. s. 204)

üzerinde fazla durmayacak sadece satır başlarıyla bazılarını hatırlatmaya gayret edeceğim.

Bu iki hususu kaydettikten sonra ilgili maddelere geçebiliriz.

1. Dinlerin Aşkın Birliği. Batıda yaygınlık kazanan dinlerin aşkın birliği meselesi, tasavvuf menşelidir. Tasavvufa göre bütün dinler aynı kaynaktan gelmiş ve aynı amaca yönelik bulunmaktadır, fark şekilde ve zahirdedir. Özellikle üç kitabî dinin atası Hz. İbrahim ve onun dini olan Hanîflik'te bir çok tasavvufî unsurun menşelerini bulmak mümkündür.

Tasavvufun varlık anlayışına göre kozmik varlık çoğul olarak Tek olanın tezahürüdür. Dinler de birer tezahürdür ve Tek olanın bir ifade şeklidir. Bu durumda bütün öğretiler (samimi olmak şartıyla) Bir'in, zaman-mekan icaplarına uygun düşen tezahürleridir. Dinlerin formel yönü değişik renklere benzer. Her renk karanlığı inkâr ve ışığı ikrar etmek suretiyle, kendisini görünür hale getiren ışına kavuşmamızı ve bu ışını ışıklı kaynağına kadar izlememizi nasıl mümkün kılmakta ise, aynı şekilde her form, her sembol ve her din de yanlışı red ve hakikati ikrar etmek suretiyle, müdrike ışınından başka bir şey olmayan *vahiy* ışınına İlahî kaynağına kadar izlememizi aynı şekilde mümkün kılmaktadır.²⁷ Bu durum Allah'ın *adil* sıfatının gereğidir. Yani madem Allah adaletli ve merhametlidir, insan türünün hiç bir kesimini ilahî mesajdan mahrum bırakmaz. Bu yaklaşım, Kur'an'da yer alan her ümmete bir peygamber gönderildiği gerçeğinde ifadesini bulmaktadır.

Durum bu olunca, *hakikatin evrenselliği* ilkesinden hareket eden peygamberlerin, filan veya falan geleneksel formu inkar etmek zorunda kalmalarının sebebi, bu geleneklerin asıl özlerinden sapıp ölü halde yaşamakta olmaları, gerçek bir manevî hayattan mahrum formlar durumuna düşmüş bulunmaları ve bazı hallerde karanlık güçlere dayanaklık etmeleri yüzünden, varoluş nedenlerini yitirmiş olmalarından ileri gelmektedir. *Seçilmiş* olma niteliğine sahip olan ve şahsen kendisi hakikatin canlı odağı konumuna ulaşmış bulunan bir *has insan*, elbette asıl rollerini icra edemez duruma düşmüş ölü formları gözetip kollayamaz.²⁸

İslam için bu birlik şöyle izah edilmektedir: "İslam dininin kendinden önceki tek tanrılı dinlerin tamamlanmış ve sentezi olduğunu

²⁷ F. Schuon, *Dinlerin Aşkın Birliği*, 14, İst. 1992. (trc. Yavuz Keskin)

²⁸ F. Schuon, a.g.e. 21.

nasıl değerlendirdiğini gösterebilmek için, ilk önce İslam öğretisini oluşturan *iman*, *islam* ve *ihsan* öğelerini hatırlamak zorundayız. Bu terimleri *inanç* (iman), *şeriat* (yasa) ve *tarikât* kelimeleriyle karşılayabiliriz. İman, Hz. İbrahim'in, şeriat Hz. Musa'nın, tarikât ise Hz. İsa'nın dinlerine tekabül ederler. Hz. İbrahim'in dininde şeriat ve tarikât öğeleri, iman ögesi tarafından adeta emilip eritilir. Hz. Musa'nın dininde hakim olan, dolayısıyla iman ve tarikât öğelerini içinde eriten öge şeriat ögesidir. Hıristiyanlıkta öteki iki ögeyi içinde emip eriten öge tarikattır. İslam ise, bu her üç ögeyi, biri diğerinin yanında olmak üzere kendi bünyesinde, tam bir denge içinde bulundurmaya amaçlar. İşte, İslam dininin iman, islam ve ihsan öğretisi buradan kaynaklanmakta, dolayısıyla kendinden önceki dinlerin tamamlayıcısı ve sentezi gerçeği de buradan anlaşılmaktadır.”²⁹

Diğer bir değerlendirme şekli ise şöyledir: “Kur'an-ı Kerim, **“Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler.”** (Bakara, 2/4) ayetiyle ehl-i kitabı imana teşvik etmekle, onlara bir ünsiyet, bir kolaylık gösteriyor ve şu teklifte bulunuyor: “Ey ehl-i kitap! İslâm'ı kabul etmekte size bir zorluk olmamalı, bu durum size ağır gelmemelidir! Zira size, bütün bütün dininizi terk etmenizi emretmiyor. Ancak, inançlarınızı ikmal edin ve yanınızda bulunan dinî esaslar üzerine bina edin diyor”. Çünkü Kur'an, bütün geçmiş kitapların güzelliklerini ve eski şeriatlarının temel kurallarını toplamış bulunduğundan, **usûlde** muaddil ve mükemmildir. Yani tadil ve tekmil edicidir. Yalnız, zaman ve mekânın değişmesi ile değişime ve başkalaşmaya maruz olan **fürûat** kısmında müessistir. Bunda akla ve mantığa uymayan bir yön de yoktur. Nasıl ki, dört mevsimde giyecek, yiyecek ve ilaç gibi şeyleri değiştirmeye lüzum ve ihtiyaç oluyorsa, onun gibi bir şahsın yaşayış devrelerinde, talim ve terbiye keyfiyeti değişir. Diğer taraftan hikmet ve maslahat gereği, beşer ömrünün mertebelerine göre fer'î hükümlerde değişiklik olur. Çünkü fer'î hükümlerden biri, bir zamanda maslahat iken, diğer bir zamana göre mazarrat olabilir... Bu sırdandır ki, Kur'an fer'î hükümlerden bir kısmını nesh etmiştir.”³⁰

Günümüzde bazı Hıristiyan din adamlarının da benzeri bir düşüncede oldukları müşahede edilmektedir. 20-22 Eylül 1998 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen uluslararası bir sempozyuma katılan ve şu anda Roma'daki *Dinler Arası Diyalog İçin Cizvit Sekreteryası*'nın

²⁹ F. Schuon, *İslam'ın Metafizik Boyutları*, 126. (trc. M. Kanık); S. H. Nasr; *İslam İdealler ve Gerçekler*, 42. (trc. A. Özel)

³⁰ Said Nursî, *İşaretu'l-İ'caz*, 50.

genel sekreteri olan Thomas Michael, bildirisinde, yukarıdaki pasajı da aktardıktan sonra, şunları söylemektedir: “*Gerçek Hıristiyanlık hu- rafe ve tahriflerden sıyrılacak ve İslamî öğretilerle birleşecektir. As- lında, Hıristiyanlık bir nevi İslamiyet’e dönüşecektir.*”³¹ Buna benzer örnek ve izahları çoğaltmak mümkündür. Öyle ise, diyalog sürecinde, daha önce *tasavvuf ehlinin*, günümüzde de *gelenekçilerin* dile getirdik- leri bu yumuşak tavrı değerlendirmek ve onu dikkate almak isabetli olabilir.

2. Tevhit Meselesi: Özellikle Hıristiyanlığın teslis, bedenleşme (incarnation), hulûl ve diğer dinlerin de tevhit/tenzih konusunda çek- tikleri izah güçlüğüünün, tasavvufta geniş çapta ele alınan *Hakikat-ı Muhammediye*, *insan-i kamil* ve *vahdet-i vücûd* anlayışı ve izah tarzı ile daha güzel açıklanabileceği ve varsa yanlışların tashih edilebileceği kanaatindeyiz. Tabi ki bu düzeltme Hakikat-ı Muhammediye, insan-i kamil ve vahdet-i vücûd anlayışlarına yönelik de olabilir. Önemli olan *gerçeğin* en güzel şekli ile ortaya çıkmasıdır. Bilindiği gibi Hıristiyan- lık ve onun derûnî yönü olan mistisizmde *panteizm* düşüncesi de bu- lunmaktadır.

3. Marifet Konusu: İncil yazarlarının vahiy değil *ilham* aldık- ları ifade edilmektedir.³² Tasavvufta da *ilham*, ilim elde etme yolların- dan biridir. Dolayısıyla hem kutsal metinlerin hem de tasavvuf ehlinin ilim anlayışının daha iyi anlaşılmasında bu noktadaki karşılıklı diya- logun yarar sağlayacağını düşünüyoruz.

4. Bunların dışında, tasavvufla benzerliğinden dolayı dinî açı- dan diyalog konusu yapılabilecek diğer bazı konuları da şöyle sırala- mak mümkündür.

a. Papanın yanılmazlığı -şeyhlerin mahfuz olmaları,

³¹ T. Michael, “*Bediuzzaman Said Nursî'nin Düşüncesinde Müslüman -Hıristiyan Diyalogu ve İşbirliği*”, 11. (“*Kura'n'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği*”, Uluslararası Sempozyum, 20-22 Eylül 1998 İstanbul. Yayınlanma- dı.)

³² “Hıristiyanlar tüm İncil kitaplarını bizzat Tanrının vahyinden bir parça olarak te- lakki ederler; ama kitapların peygamberler dışındaki yazarlarında, vahiy aldıkları- nı değil de ilham edildiklerini, yani yazarların Tanrının ruhu Rûhu'l-Kudüs tara- findan yönlendirilmiş olduklarını söyleme eğilimi gösterirler. Genel olarak yazar- ların daha ilk yazılı belgeleri birleştirirken bile ilham edildiklerine inanılır. Kuş- kusuz bazı durumlarda bu ilk belgeler, aynı zamanda ilham edilmiş yazarlarca da yazılmış olabilir. (...) Yazarların kilisenin ilk tecrübelerine katılmaları ve burada önemli bir yere sahip olmalarından dolayı ilahî hikmetten bir armağan aldıkları ve dolayısıyla mektuplarının da Tanrının hakikatını ihtiva etmeye başladığı söylene- bilir.” M. Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, 95.

b. Hz. Meryem ve şefaati umulanlara yalvarma ve geride kalan eşyalarına tazim -istiğase ve saygı,

c. Bedenî arzuların günah olması -arzu ve şehvetlere gem vurma,

d. Bir çok dinî işlem için din görevlilerinin gerekliliği -tarikât terbiyesi ve pratikleri için şeyh veya halifesinin gerekliliği,

e. Kilisenin devamlı surette Rûhu'l-Kudüs tarafından yönetilmesi -ricalu'l-gayb meselesi,

f. Kilise görevlilerinin formel merasimleri -tarikât ehlinin şekli durumları.

Sıralamaya çalıştığımız konulara başka hususları da eklemek mümkün görünüyor. Vahye dayalı özellikleriyle İslamî köklere sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz tasavvufî yaklaşımın, yukarıda sayılan konularda ufuk açıcı izah ve uygulamaları bulunmaktadır.

Sonuç olarak, dinler arasında kurulmaya çalışılan diyalogun semereli ve sıhhatli bir şekilde yürümesi için, tasavvufî bakış açısı ve yaşantı tarzının göz ardı edilmemesi gerektiğine dair kanaatimizi tekrarlamak istiyoruz. Böylelikle, kültürümüzün *ruh kökleriyle* diyaloga geçme, içinde barındırdığı yüce değerleri keşfetme ve atalarımızın *yetmiş iki buçuk milleti* hangi değerlere istinaden mutlu bir şekilde bir arada barındırdığına muttali olma imkanı da doğacağından ötürü, *diyalogun hedeflerinden biri olan* kendi dinimiz ve kültürümüzle de yeniden tanışma imkanı bulacak ve diyalogun *amacını* o zaman gerçekleştirmiş olacağız.